

DİYARBAKIR MÜDAFAA-İ VATAN CEMİYETİNİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ

Oktay BOZAN*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi'ni imzalandı. İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi gereğince Vilâyât-ı Sitte'yi işgal ederek burada bir Ermeni devleti kurmayı kararlaştırmıştı. İtilaf Devletleri'nin bu tutumu üzerine Diyarbakırlı Süleyman Nazif ve arkadaşları merkezi İstanbul'da olmak üzere 4 Aralık 1918'de Müdafaa-i Hukuku Millîye Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurmuşlardır. Cemiyet, Türk ve Kürt ayrımı yapmaksızın kendilerinin bütün yöre halkının haklarını savunmayı amaç edindikleri, özellikle Ermenilerin bu topraklar üzerindeki yayılcı emelleri karşısında bu birliğe kesin ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir. İzmir'in Yunanlar tarafından işgali üzerine, Diyarbakır ahalisi Belediyesi önünde halk tarafından İzmir'in işgalini protesto etmiştir. Bu süreçte Diyarbakır Vilayeti'nde yabancı işgaline ve muhtemel Ermeni devleti tehlikesine karşı Müdafaa-i Vatan Cemiyeti kurulmuştur. Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı birçok sancak ve kazada bu cemiyete bağlı şubeler açılmıştır. Cemiyet, bölgenin muhtemel İngiliz ve Fransız işgallerine karşı yetkililerle işbirliği yaparak gerekli tedbirleri almış, Kürt Teali Cemiyeti'nin yıkıcı politikaları karşı toplumu bilinçlendirmiş, Güney Cephesindeki Fransız işgallerini, Rumların İzmir'i işgalini ve İtilaf Devletleri'nin İstanbul Hükümeti üzerindeki baskılarını gerçekleştirdiği miting ve telgraflarla lanetlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Ekrem Cemilpaşazade, Diyarbakır Müftüsü İbrahim Efendi, Dellalbaşızade Abdurrahman.

*Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, oktaybozan210@gmail.com

THE SOCIETY OF DİYARBAKIR DEFENCE OF HOMELAND AND ITS ACTIVITIES

ABSTRACT

At the end of the First World War, the Treaty of Mudros was signed between the Ottoman Empire and the Entente States. According to Article 24 of the Mudros Armistice, the Entente States occupied Vilâyâtâ-ı Sitte and decided to establish an Armenian state. On 4 December 1918, Süleyman Nazif and his friends of Diyarbakır established a society under the name of National Defense Society. The association stated that without making a distinction between Turkish and Kurdish, they aimed to defend the rights of all the people of the region and that there was a definite need for this unity, especially against the expansionist ambitions of Armenians on these lands. Upon the occupation of İzmir by Greeks, the people of Diyarbakır protested the occupation of İzmir with the people in front of the Municipality. In this process, the Association of Homeland Protection was founded against the foreign occupation of Diyarbakır province and the danger of a possible Armenian state. In the province of Diyarbakır, a number of sanjaks and districts were opened. The association took the necessary measures by cooperating with the authorities against the possible British and French occupations of the region, and raised the awareness of the society against the destructive policies of the Kurdish Teali Society.

Keywords: The Defence of Rights Society, The Society of Diyarbakır Defence of Homeland, Ekrem Cemilpaşazade, Diyarbakır Müfti İbrahim Efendi, Dellalbaşızade Abdurrahman.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu İtilaf Devletleri ile Mondros Mütarekesi'ni imzalamak durumunda kalmıştı. İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak İstanbul Hükümeti üzerinde kontrolü sağlayıp, savaşın sorumlusu olarak kabul ettikleri İttihatçıları seçen Meclis-i Mebusan üzerinde baskı kurmaya başlamışlardı. Bu baskılardan dolayı Sultan Vahdettin, 21 Aralık 1918'de meclisi feshetmişti¹. Meclisin feshinden sonra İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi gereğince -Mütarekenin İngilizce metninde “*The Six Armenian Vilayats*” olarak geçen, Vilayat-ı Sitte'yi işgal ederek burada bir Ermeni devleti kurmayı kararlaştırmıştı. İtilaf Devletleri'nin bu tutumu üzerine Diyarbakırlı Süleyman Nazif² ve arkadaşları merkezi İstanbul'da olmak üzere 4 Aralık 1918'de “*Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti*” adıyla bir cemiyet kurmuşlardır³.

Kurucularının çoğunluğunu Diyarbakırlıların oluşturduğu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başkanı Bitlis eski valisi Harputlu Mahmut Nedim Bey idi. Yönetim kurulu üyeleri ise şu şahıslardan oluşmaktaydı: Eski valilerden Diyarbakırlı şair ve yazar Süleyman Nazif Bey, Beyrut eski valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı Bey, Diyarbakır milletvekilleri Fevzi (Pirinççioğlu), Zülfü (Tigrel), Sivas Mebusu Rasim (Başara) Bey, Erzurum milletvekili Hoca Raif, Diyarbakırlı Abdülkadir Cavit (Ekin), Malatya eski milletvekillerinden Sivasslı Abdülmüttalib (Öker)⁴.

Cemiyet, Türk ve Kürt ayrımı yapmaksızın kendilerinin bütün yöre halkının haklarını savunmayı amaç edindikleri, özellikle Ermenilerin bu topraklar üzerindeki yayılcı emelleri karşısında bu birliğe kesin ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir. Bunun yanı sıra Cemiyet'in bir amacı da yörede bir Kürt

¹ Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, TTK, Ankara, 1987, s. 168-169.

² Bazı İngiliz istihbarat raporlarında Süleyman Nazif'in Kürt sorunuyla nedeniyle Osmanlı Devleti'ne çıkarlarına hizmet etmek için Kürt Teâli Cemiyeti'nde içerisinde bulunduğu belirtilmektedir. Mesut, **a.g.e.**, s. 33. Bu bilginin gerçeği yansıtmadığını düşünüyoruz. Zira Süleyman Nazif'in Kürt Teâli Cemiyeti'nde yer aldığını belgeleyecek herhangi bir kayıt söz konusu değildir.

³ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, TTK, Ankara, 1988, s. 19-20; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, MEB Yayınları, Ankara, 1977, C I, s. 142.

⁴ Kamil Erdeha, **Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 143.

devleti kurulmasını amaç edinen Ayan üyesi Seyyid Abdülkadir'in başkanı olduğu Kürt Teâli Cemiyetine karşı mücadele etmektedir⁵.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin amacı tüzüğünün⁶ 2. maddesinde şu şekilde açıklanmıştır: "... Şark vilayetlerinde mütemekkin bilcümle unsurların dinî ve siyasi haklarının serbesti-i inkişafını temin edecek esbab-ı meşruaya teşebbüs etmek, mezkûr vilayetler ahali-i İslamiyesinin tarihî ve millî haklarını, indelhace (ihtiyaç halinde), âlem-i medeniyet huzurunda müdafaa eylemek. Şark vilayetlerinde vaki olan mezalim ve cinayatin esbab ve avamili ve fail ve müsebbipleri hakkında bitarafane tahkikat icrasıyla mücrimlerin müsaaraaten tecziyelerini talep etmek. Anâsır beynindeki su-î tefehhümün izalesi ile kemafissabık (eskiden olduğu gibi) revabıt-ı hasenenin teyidine gayret etmek. Hal-i harbin vilayet-i şarkiyyede tevliid ettiği harabî ve sefalete hükümet nez-dinde teşebbüsatta bulunmak..."⁷

Vilayat-ı Şarkiyye'de unsur-ı galibe olan Türk ve Kürtlerin hukuk-ı mil-liyesini müdafaa azmiyle alakadar bazı zevat-ı ma'rufe tarafından bir hey'et teşkil edilmiş ve bu babdaki mu'amele-i resmîyeye tevessül kılınmıştır. Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz vilayetlerinden müteşekkil olan Vilayat-ı Şarkiyye'de en ziyade Türkler, sonra Kürtler ekseriyet-i kahire teşkil ederler. Rabıta-i İslamiye ise aradaki ırk ve lisan ihtilafını büsbütün izale etmiştir. Bu vilayat ahalsi meyanında aile-i Osmaniye'den iftirakı arzu ve hatta bu iftirakı bila ıztırat tahammül edecek adam tasavvur olunamaz. Yeni teşkil olunan Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye heyeti bu hakikatı âleme isbat için her vesileyi izhar edecektir⁸.

Mudafaa-i Hukuk Cemiyeti, ilk genel kurulunu 13 Aralık 1918'de 30 kişinin katılımıyla yapmış ve 12 kişiden oluşan idare heyeti seçilmiştir. İdare heyeti başkanlığına eski Beyrut Valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı Bey, kâtip-i umumiliğe de Van Mebusu Vasıf Bey seçilmiştir. Cemiyetin düşünce ve görüşlerini "*Hadisat*" gazetesi savunmaktaydı⁹. Gazetenin başyazarı Süleyman

⁵ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)**, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, C I, s. 6.

⁶ Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin nizamnamesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Kültür Ofset Yayınları, Ankara, 1993, C I, s. 5-6.

⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk, Hayatı ve Eserleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1990, s. 256.

⁸ Kırzıoğlu, **Erzurum Kongresi**, C I, s. 5-6.

⁹ Kansu, **a.g.e.**, s. 20.

Nazif idi. İngiliz Amiral Calthorpe, İngiliz Dışişlerine yazdığı bir raporda Süleyman Nazif'in başında bulunduğu "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"ni İngiliz çıkarları için büyük bir tehlike olarak görmüştür¹⁰.

Cemiyet, Ermenilerin haksızlığını Avrupa'ya gönderdiği bazı mensuplarıyla ve Fransızca olarak yayınladığı "*Le Pays*" gazetesi ile Avrupa'ya anlatırken, diğer yandan İstanbul'da Kürt bağımsızlığını savunan ve mühründe "*Autonomie de Kurdistan*" yazısı bulunan Kürt Teâli Cemiyeti'nin çalışmalarını yakından takip etmiştir. Süleyman Nazif ile Dursunbeyzade Cevat (Dursunoğlu) Bey, bu cemiyetin merkezine giderek Seyyid Abdülkadir ile görüşmüşlerdir. Bu görüşmeyi Cevat Dursunoğlu şöyle anlatmaktadır:

Bizi çok soğuk bir yüz ile karşıladılar. Süleyman Nazif, bunların durumlarına aldırmayarak, Şark vilayetleri üzerinde kötü ihtiraslar dolaştığını, Ermenilerin yurdumuza göz diktiğini, bu durum karşısında Müslüman hâkimiyetinin devamının ancak bu bölge halkının gösterecekleri birlikle mümkün olacağını, Kürt Teâli Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurulmasının Kürt'le Türk'ü birbirinden ayıracağını, hâlbuki bizim kurduğumuz Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti'nin hiçbir kavmi ayrılık gütmeksizin, Türk-Kürt ayırmaksızın bütün bu vilayetler halkını içine alabileceğini kuvvetli bir mantık ve canlı bir dille anlattı. Süleyman Nazif'in sayıp döktüklerini karşılayacak söz bulamayan heyet kısaca bizimle görüşecek hiçbir şeyleri olmadığını, İtilaf devletlerinin kendilerine her türlü yardımı yapacaklarını ve bizim kendi başımızın çaresine bakmamızı tavsiye ederek konuşmayı kestiler¹¹.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Diyarbakır Şubesi

Millî Mücadele'nin ilk önemli adımı olan Doğu illerindeki millî kuruluşları doğuran Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bilinen kurucularından çoğu Diyarbakırlı olmakla birlikte, Cemiyetin düşüncelerinin savunucusu da ünlü düşünür ve milliyetçi Diyarbakırlı Ziya Gökalp idi¹². Diyarbakır Vilayeti'nde yabancı işgaline ve muhtemel Ermeni Devleti tehlikesine karşı cemiyetlerin teşekkülü 1919 Mayıs ortalarında başlamıştı. Ancak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesinin kurulması ancak Haziran

¹⁰ Mim Kemal Öke, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri 1919**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 26.

¹¹ Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum**, TC. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1946, s. 17-19.

¹² Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Başnur Matbaası, Ankara, 1969, s. 119.

ayının sonlarında gerçekleşmiştir. 1 Haziran 1919 tarihinde Mustafa Kemal, Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir'e gönderdiği bir telgrafta vilayette cemiyetin olup olmadığı sormuştur¹³: “*Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin il merkezinde, sancaklarınızda ve bunlara bağlı yerlerde örgütü var mıdır? Belli başlı kurucu ve temsilcileri kimlerdir? Komşu ilerdeki örgütleri ile bağlantı ve haberleşme ne durumdadır? Başka dernekler var mıdır?*”

17 Ocak 1918 tarihinden beri Diyarbakır valiliğini vekâleten yürüten Mustafa Nadir Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın bu sorularına 8 Haziran 1919'da şu cevabı vermiştir:

Burada Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulamamıştır. Ancak bu yakınlarda Erzurum ve Trabzon'dan şehrimiz belediyesine çekilen Kürdistan hakkındaki heyecan verici telgraf yazılarından telâşe düşen Hıristiyan ahalinin bu yönde bazı girişimlerde bulduklarına tanık olunmuştur. Bununla beraber bu hususta valilikçe aydınlatıcı ve yol gösterici yazı yazılmıştır. Diyarbakır'da bazı gençlerden oluşan Kürt Teâli Cemiyeti'nin mensupları, buraya gelen Süleymaniye siyasi hâkimi Mister Noel'in fikirlerine kapılarak İngiliz himayesinde Kürdistan bağımsızlığını propaganda yapmaktadır. Bu girişimlerin Dernekler Kanunu'na uymaması nedeniyle sözü edilen cemiyet kapatılmış ve valilikçe soruşturma başlatılmıştır. Şu anda Diyarbakır'da Hürriyet ve İtilaf Partisi mevcut olup bundan başka dernek yoktur efendim¹⁴

Kürt Teâli Cemiyeti'nin kapatılması Mustafa Kemal'i memnun etmiştir. Bu işlemi uygun gördüğünü ve Diyarbakır'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını salık verdiğini bildiren yeni bir yazı düzenlemiştir. Bu yazıyı 15 Haziran 1919 tarihinde Amasya'dan Diyarbakır Valiliği'ne göndermiştir¹⁵:

Bütün ulusun varlığını ve bağımsızlığını kurtarmak için birleştiği şu tarihî günlerde bir yabancı devletin himayesine sığınarak aşağılık ve tutsak yaşamayı yeğ tutan her türlü görüşlerin, memleketi ayrılıklara düşürecek her türlü derneklerin dağıtılması pek vatani ve gerekli bir görev olmakla Kürt kulübü hakkındaki hareket tarzınız acizlerince de pek uygun görüşmüştür. Şu kadar ki, İtilaf devletlerinin hak zedeleyici tutumları sonucu İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal ettirilmesi etkisiyle memleketin en ıssız kösesinde bile doğan

¹³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk (Vesikalar)**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, C III, vesika: 3; **ATASE**, ATAZB, K. 3, G. 92, B. 1.

¹⁴ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C III, vesika: 8.

¹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C III, vesika: 9; **ATASE**, ATAZB, K. 5, G. 32, B.1-2.

büyük pişmanlık her türlü siyasal ihtiraslar ve çıkarıcı amaçlardan temiz olmak üzere “*Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Reddi İlhak*” cemiyetini doğurmuş ve bu cemiyetlere hangi siyasal zümreye bağlı olursa olsun, her Türk, her Müslüman katılmış ve ulusal vicdanın eylemli olarak gösterilmesi bütün cihana bu suretle duyurulmakta bulunmuştur. Bu nedenle Diyarbakır ve bağlı yerlerde Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Redd-i İlhak cemiyetlerinin oluşmasına ve kurulmasına delalet buyrulmasını önemle salık veririm. Özellikle Kürt kulübünün üyeleriyle bu günkü aciz telgraf yazım çerçevesinde görüşerek uzlaşmak uygundur efendim.

Mustafa Kemal’in bu telgrafından kısa bir süre sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kurulması yönünde çalışmalar başlamıştır. Cemilpaşazade Ekrem, vilayete Mustafa Kemal’in muvaffakiyetini ikmal ve takviye için üç paşa gönderdiğini belirtmektedir. Bu paşalardan “*cesur ve müfrit İslamcı*” olarak vasıflandırdığı Çerkez Kenan Bey’in faaliyetlerinden bahsetmektedir. Bu paşalarla müteaddit defalar görüşmeler yaptığını ve bir türlü onlarla anlaşamadığını ifade etmektedir. Bu görüşmelerden en mühimi Diyarbakır ahalisinin de davet edildiği Belediye toplantısıdır¹⁶.

Bu toplantıya Kürt Teâli Cemiyeti’nin yanı sıra Hürriyet ve İtilafçılar ile İttihatçılar da davet edilmiştir. Kenan Paşa burada yaptığı konuşmada “*Din vurgusu yaparak, bütün Diyarbakırlıları ittihadta davet etmiştir*”. Kenan Bey’in konuşmaları genel olarak büyük bir kabul görmüştür. Bu toplantının amacı “*ictimaya iştirak eden üç zümrenin ittihadı ve ittihadın faydalarıdır*”. Cemilpaşazade Ekrem’in başını çektiği Kürt Teâli Cemiyeti’nin müfrit savunucuları dışında toplantıya katılanlar ittihat fikrini benimsemişlerdir¹⁷. Böylece 18 Haziran 1919’da Vilayet-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin Diyarbakır şubesi açılmıştır. Diyarbakır’da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin geç kurulmasının nedenlerini 13. Kolordu Kumandanı Vekili Albay Ahmet Cevdet Bey, Mustafa Kemal’e gönderdiği 14 Eylül 1919 tarihli telgrafta şöyle dile getirmektedir:

Bitlis Vilayeti’nin bir kısmı müstesna olmak üzere mıntıkam işgal acısı duymamıştır. En ziyade bu sebepten dolayı icab edenlerin tenvir edilmesine rağmen mıntıkamda Vilâyat-ı Şarkiye’nin diğer mahalleri gibi kütle-i vahide halinde vahdet-i milliye tevafuku efkâr yoktur. İki ay evvel Diyarbakır’da

¹⁶ Ekrem Cemilpaşa, **Muhtasar Hayatım**, Beybun Yayınları, Ankara, 1992, s. 38.

¹⁷ Ekrem Cemilpaşa, **a.g.e.**, s. 39.

yapılmak istenilen inkılâp ve son Malatya hadisesi buna delildir. Bunda İngiliz propagandası ve İngiliz parasıyla iğfal olunmuş bazı Kürt gençlerinin tesiri çoktur”¹⁸.

Vali Vekili Mustafa Nadir tarafından Mustafa Kemal’e gönderilen bir telgrafta Posta ve Telgraf Müdürlüğü’nün telgrafhanelere Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından gönderilecek telgrafların çekilmemesi yönünde talimat verildiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, 23 Haziran 1919’da Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta buna “*sadâ-yı millîyi boğmak ve vatanın parçalanmasına karşı milletin birleşmesine mâni olmak gâyesine ma’tûf bir tesebbüs-i cânîyâne ve hâ’inânededen başka bir şey değildir*” diyerek çok sert bir tepki göstermiştir¹⁹.

Cemiyetin yönetim kurulu şu kişilerden oluşmuştur:

Zazazade Mustafa Bey (Başkan), Ganizade Reşad (Üçok), Attarzade Hakkı, Hafız Ömer Efendizade Kemal Efendi, Ulemadan Hamdi Bey, Bey-sanzade Molla Ahmed, Tahirağazade Nedim, Kılıçzade Hayri, Muharremzade Ali Bey, Cerciszade Yusuf (Gökalp), Hatip Sabir (Karaozan)²⁰. Kurulan bu cemiyet 15 gün sonra kendini feshederek “Müdafaa-i Vatan Cemiyeti” ile birleşmiştir.

Diyarbakır’da kurulan “*Müdafaa-i Vatan Cemiyeti*” Sivas Kongresi’nden sonra yaptığı genel kurulda adını “*Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*” olarak değiştirmiştir. Yönetim kuruluna şu şahıslar seçilmişlerdir: Cemilpaşazade Mustafa (başkan), Bekir Sıtkı (Ocak) Bey, Behrampaşazade Arif Bey, Abdülkadirpaşazade Abdülgani Bey, Zazazade Mustafa Efendi, Ulemadan Hamdi Efendi, Hayalizade Kamil Efendi, Kılınçzade Hayri Efendi, Tahirağazade Naim Efendi, Hafız Ömerefendizade Kemal Efendi, Yasin efendizade Şevki (Ekinci) Efendi ve Attarzade Hakkı Efendi²¹.

Cemilpaşazade Ekrem, başta amcası Cemilpaşazade Mustafa Bey olmak üzere, Kürtçülük propagandasına pirim veremeyen ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni destekleyen kişileri acımasızca eleştirmekte ve onları

¹⁸ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C III, Vesika: 88.

¹⁹ BOA, DH. ŞFR, 635/16; **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2003, s. 60.

²⁰ Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C I, II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara, 1998, C II, s. 809.

²¹ “Millî Mücadele Döneminde Müdafaa-i Hukuk Teşkilatları”, Yayına Hazırlayan: Tarihi Araştırmalar Grubu, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, Eylül 1986, S 19, s. 9.

itibarsızlaştırmaya çalışmaktadır. Ermenilerin bölgede yaptıkları fenalıklara ve bölgenin İngilizler ve Fransızlar tarafından işgaline dair tek kelime etmeyen Cemilpaşazade Ekrem'in bu eleştiri sınırını aşan ifadeleri onun zihniyet dünyasını görmek açısından çok önemlidir. Kürt Teâli Cemiyeti'nin çalışmalarına itibar etmeyen kişiler hakkındaki ifadeleri şöyledir:

Müftü İbrahim, cahil, ahlaksız, haris ve menfaatperestti. Müftü İbrahim'in Mülkiye-i Şahane'den mezun olan oğlu ve yakın akrabaları olan Prinççi ailesinin büyüğü, küçüğü güçlü birer İttihatçı idiler. Ermeni katliamından çok zengin olmuşlardı. Nakibü'l-Eşraf Bekir Sıtkı Bey de hilekâr ve ikiyüzlü idi. Yüzlerce âlim kılığında mele, kıyafetsiz hırsız şeyhler, melunlar ve hainler vardı. Bütün tefessüh (kokuşmuş) bu zümre alttan alta Türk hükümetinin yardımıyla envai şekilde milletine hıyanet ediyorlardı. Cemiyetimizin güçlük ve fedakârlıkla yaptıklarını sinsî bir şekilde yıkıyorlardı²².

İlerlemiş yaşına rağmen Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı olan ve Millî Mücadele'nin savunucu olan amcası Cemilpaşazade Mustafa Bey'i de Cemilpaşazade Ekrem çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Cemilpaşazade Ekrem, amcası Cemilpaşazade Mustafa Bey hakkında şunları ifade etmektedir:

Cemilpaşazade Mustafa Bey'in etrafında müftü, nakip, şeyh ve muallimler toplandılar. Bunlara Mustafa Bey'in yaşındaki hurafepereşt eşraf denilenler de ilave oldular. Camilerde hocalar, Mustafa Kemal'i din hamisi diye tavsif ediyorlardı ve Mustafa Kemal'in muvaffakiyetine dualar ediyorlardı²³. Cemilpaşazade Ekrem'e göre amcası Mustafa, Mustafa Kemal'i "*Allah tarafından gönderilmiş hakiki bir mehdi olarak görmekte idi. O, İslam'ı, halifeyi, İslam hamisi olan Saltanat-ı Osmaniyeyi, İstanbul'u kâfirlerden, ecnebilere halas edecek ve Kürt kardeşlerine de bütün haklarını iade edecekti*"²⁴.

Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı birçok sancak ve kazada Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin şubeleri açılmıştır. Ergani'de İzmir'in işgalinden hemen sonra teşkilatlanma çalışmaları başlamıştır. Cemiyeti'nin kuruluş tarihi Ekim 1919'a rastlar. Cemiyet'in reisi ve kurucuları şunlardır: Belediye Reisi Yusuf Efendi (Başkan), Hasan Fahrizade Kadri Efendi, Kesiğizade Muharrem Efendi, Yusuf Efendizade Kazım Efendi, Mahmut Efendizade Hacı Şefik

²² Ekrem Cemilpaşa, **a.g.e.**, s. 33.

²³ Ekrem Cemilpaşa, **a.g.e.**, s. 40.

²⁴ Ekrem Cemilpaşa, **a.g.e.**, s. 36.

Efendi, Mollazade Ahmet Efendi, Kavasbaşızade Mustafa Rıfki Efendi, Dava Vekili Nuri Efendi, Hacı Yusufzade Kaya Efendi²⁵. Cemiyet'te yer alanların genellikle din adamları olduğu görülmektedir. Nitekim Ergani'den I. TBMM'ye giden mebuslardan Mahmut Efendi, Mehmet Emin Efendi ve Nüzhet Efendi de din adamı idiler²⁶. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubelerinde birisi de Silvan'da kurulmuştur. Silvan'da Müftü Abdurrahman Efendi, ulemadan Yakup Efendi, Salih Efendi, Hasan Efendi ve Hüseyin Efendi ile meşayihden Mehmet, Hulusi ve Şemseddin Efendiler. Beldenin önde gelen uleması, Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'nin desteklenmesi ve halkın aydınlatılmasında büyük bir çaba sarf etmiştir²⁷.

Müdafaa-i Vatan Cemiyeti

Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin kurulması çalışmaları 1919 yılı Nisan ayında Diyarbakır'da başlamıştır. Mayıs ayının ikinci haftasında Ermeni tehcirinden dolayı bazı kişilerin tutuklanması yönünde çalışmalar başlaması şehirdeki siyasi durumun gerginleşmesine neden olmuştu. Bu olaydan sonra İtilafçılar ile İttihatçılar arasında gerginlik ve husumet giderilerek birlik ve beraberliğin sağlanması için her iki gruba mensup kişilerin katılımıyla bir cemiyetin kurulması kararlaştırılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Amasya'dan gönderdiği bir yazısında Diyarbakır'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını önermişti. Bu gelişmelerden önce de Mart 1919 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen bir şifreli telgrafta halkın hükümete bağlılık hislerinin kuvvetlendirilmesi ve İslam nüfusunun çoğunluğu teşkil ettiğinin belirlenmesi yolunda yapılacak çalışmalara kolaylık gösterilmesi istenmiştir²⁸.

İzmir'in Yunanlar tarafından işgali üzerine, İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti'nin işgale karşı çıkılması için bütün illerden yardım ve destek isteyen yazısı Diyarbakır'a da gelmişti. Telgrafı alan Diyarbakır Belediye Reisi Dellalzade Abdurrahman Efendi harekete geçerek şehrin ileri gelenlerini 22 Mayıs

²⁵ Goloğlu, **Sivas Kongresi**, s. 236; "Millî Mücadele Döneminde Müdafaa-i Hukuk Teşkilatları", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, Eylül 1986, S 19, s. 14; Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi**, C II, s. 838.

²⁶ Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, Ankara, 1973, s. 110-122; Abdülhaluk M. Çay & Yaşar Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu'da Kuva-yı Milliye Hareketleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s. 9; Recep Çelik, **Millî Mücadelede Din Adamları-2**, Emre Yayınları, İstanbul, 1999, s. 61.

²⁷ **İrade-i Milli**, 19 Ekim 1919, No. 8; Çelik, **Millî Mücadelede Din Adamları**, s. 16-17.

²⁸ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C III, Vesika: 3, 8, 9; **BOA**, DH-ŞFR, 97/237.

1919 günü belediye salonunda toplantıya çağırılmıştır. Yapılan toplantıya katılan şahıslar şunlardır:

Dellalbaşızade Abdurrahman, Piranlı Nazım (Önen), Ganizade Dr. Osman Cevdet (Akaynak), İhsan Hamit (Tigrel), Müftüzade Şeref (Uluğ), Mustafa Akif (Tütenk), Hacı Niyazi (Çıkıntaş), Hayalızade Kamil, Cemilpaşazade Mustafa, Pirinççizade Sıtkı (Tarancı), Zazazade Mustafa, Beysanizade Molla Ahmed, Halifezade Salih (Kalfagil), , Güzelzade Said, Cemilpaşazade Kasım, Hacı Bekir (Özbay), Şeyh Ahmed (Gülşeni), Cerciszade Yusuf, Müslizade Abdulvahap, Hacı Abdülhamid, Madenli Kadri, Tahirağazade Nedim, Mirikatipzade Raif, Behrampaşazade Arif, Müftü İbrahim (Uluğ), Müftizade Sabri, Nakip Bekir Sıtkı (Ocak), Hacı Kadirağazade Rıza (Erkmenoğlu), Muharremzade Ali, Abdurrahman Gülşeni, Komiser Abdülhamid, Cemilpaşazade Cevdet ve Ömer Beyler, Kılınçzade Sabri, Yusuf ve Fazlı Efendiler, Hatip Sabir (Karaozan), Teyfikefendizade Sıtkı (Göklap), Kulplu Hacı Said, İmamzade Şefik, Kadirağazade Hacı İbrahim, Ketanizade Zülfükar, Direkçizade Tahir, Zülfükar (Bulduk), Cizrelizade Zülküf, Siverekli Ramazan, Müftüzade Hamdi, Yasinzade İbrahim (Ekinci), Ganizade Reşat (Üçok)”.²⁹

Toplantıya katılan bu kişiler ile ahali Diyarbakır Belediyesi önünde halk tarafından İzmir’in işgalini protesto etti. Bu arada ajans haberine dayanılarak Sadrazam Ferit Paşa’ya hitaben “*Vilayat-ı Şarkkiye Arnavut babanızdan kalmış bir mülk-i mevrusunuz değildir ki Ermenilere peşkeş çekiyorsunuz*”³⁰ ifadesinin bulunduğu bir başka telgraf çekilmesine ve bir millî heyet seçilmesi için 23 Mayıs 1919 tarihinde saat 07:00’de tekrar belediye binasında toplanılmasına karar verildi³¹. Alınan karar gereği belirtilen gün ve saatte belediye binasında toplanılır. Padişah yanlısı olan Vali Vekili Mustafa Nadir Bey toplantının yapıldığı sırada askerî önlemler aldırır. Bu askerî önlemlerden rahatsızlık duyan Piranlı Nazım (Önen) Bey, bu toplantının Dr. Osman Cevdet (Akaynak) Bey’in evinde devam etmesini teklif eder. Teklif kabul görür ve Dr.

²⁹ Mustafa Akif Tütenk, “1919 Mayıs’ında Diyarbakır’da Kurulan Millî Cemiyet ve Toplantıları”, **Kara-Amid Dergisi**, S 2, s. 327.

³⁰ Şevket Beysanoğlu, **Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı**, Diyarbakır Valiliği, Ankara, 1973, s. 208-209; Tütenk, **1919 Mayıs’ında Diyarbakır’da Kurulan Millî Cemiyet ve Toplantıları**, s. 327; Erdeha, **a.g.e.**, s. 148.

³¹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C III, Vesika: 54; Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)**, Ankara, 1988, s. 45-46.

Osman Bey'in evinde yapılan toplantıda gizli oyla yapılan seçimde en çok oy alan 11 şahıs “*Milli Heyeti*” temsille seçilir.

Bu heyet daha sonra “*Diyarbakir Müdafaa-i Vatan Cemiyeti*” adını alır. Mustafa Kemal, 4 Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nin açılış konuşmasında Diyarbakır'da kurulan cemiyeti şöyle tanıtmıştır: “*Şarktan ve cenuptan tehlike hisseden Diyarbakır vilayetimizde de Müdafaa-i Vatan Cemiyeti teşekkül etti*”³². Heyete seçilen 11 kişi şunlardır: Müftü İbrahim (Uluğ) Efendi (Başkan), Cemilpaşazade Mustafa Bey, Behrampaşazade Arif Bey, Ganizade Dr. Osman Cevdet, Piranizade Nazım (Önen) Bey, Hacı Niyazi (Çıkıntaş) Bey, Zülfüzade İhsan Hamit (Tiğrel), Hayalizade Kamil Bey, Mustafa Akif (Tütenk) Bey, Nakib Bekir Sıtkı (Ocak) Bey, Cemilpaşazade Kasım Bey³³.

Bazı kaynaklarda ise cemiyetin başkan ve üyelerinin isimlerinin farklı olduğu görülmektedir. Buna göre, Cemiyet'in başkanı Yasin Efendizade Şevki Efendi'dir. Üyeler ise Bekir Sıtkı Bey, Bayram Paşazade Arif Bey, Abdülkadir Paşazade Abdülgani Bey, Zazazade Mustafa Efendi, Ulemadan Hamdi Efendi, Heyetizade Kamil Efendi, Hafız Ömer Efendizade Kemal Efendi, Attarzade Yakup Efendi ve Cemilpaşazade Mustafa Bey'den meydana gelmiştir³⁴.

Seçilen heyet, İhsan, Nazım, Cevdet ve Mustafa Akif (Tütenk) Efendileri “*programi*” hazırlamakla görevlendirir. Hazırlanacak program 24 Mayıs 1919 Cumartesi günü saat üçte Müftü Efendi'nin hanesinde tetkik edildikten ve bir kere de Heyet-i Umumiyece münakaşaya açıldıktan sonra vilayete teslim edilecekti³⁵.

Müftü İbrahim Efendi'nin hanesinde gerçekleştirilen toplantıda Nakip ve Cemilpaşazade Mustafa Beyler yer almazken, diğer dokuz Heyet-i İdare azaları hazır bulunmuştur. Bunun yanı sıra Bidayet Mahkemesi'nden Hâkim Efendi, Ramazan Hoca, Hatip Sabir, Hanzade Hatibi Mahmud, Hacı Abbas Efendizade, Komiser Abdülhamid Efendi ve Eğil ümerasından sarıklı bir bey bulunmuşlardır. Program münakaşaya açılmadan evvel Hacı Niyazi Bey, dışarıdan 14 kişinin daha katılmasını teklif etmiştir. Bunun üzerine üç saat

³² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1945; Erdeha, a.g.e., s. 148.

³³ Tütenk, *Diyarbakır'da Kurulan Millî Cemiyet ve Toplantıları*, s. 325-330.

³⁴ Kutay, a.g.e., s. 110, 126-127; Çay & Kalafat, a.g.e., s. 9.

³⁵ Tütenk, *Diyarbakır'da Kurulan Millî Cemiyet ve Toplantıları*, s. 328.

devam eden münakaşa neticesinde toplantının (Zazazade) Musatafa Efendi'nin hanesinde devam edilmek üzere ertesi (25 Mayıs 1919) Pazar gününe bırakılması kararlaştırılmıştır³⁶.

Zazazade Mustafa Efendi'nin konağında yapılan toplantı ile ilgili gelişmeleri Cemiyetin Heyet Üyesi Mustafa Akif Tütenk şöyle aktarmaktadır: Zazazade Mustafa Efendi'nin konağına lazım gelen Pazar günü içtimai gecesi (İktidar Partisi ile Padişahı tutan) Hükümet, vaziyeti acibe aldığı, o günün sabahında müşahede edildi. Bir bölük müsellaah askerin Belediye önünde evvelce Merkez Kumandanlığı'nın mevkiî bulunan Ketancılar (Hasanpaşa Hanı) Kapısı'nda silahları ile ahz-ı mevki eylediği görülmüş ve bilahare bu hey'et-i askeriye silahıyla ictimanın hitamına kadar Belediye Dairesi önünde durmuştur. Bir bölük gayr-i müsellaah efrad, noktanın bulunduğu Camii-i Kebir'e ikame ettirilmişti. Askerin devriyesi yekdiğerini takip ediyordu.

Pazar gecesi saat dörtte bir top Kala'ya (İçkale'deki Virantepesine) ta'biyye ve Hükümet Dairesi'ndeki Askerî Deposu hizasına mitralyöz ikame ettirilmişti. Hey'etin içtima eylediği Zazazade Konağı'nın etrafı polisler ve çavuşlar ile ihata edilmiş idi. Konağın dış avlusu ve içtima salonunun kapı arası ve hatta içtima olunan salon polis komiserleri ile dolu idi. Üç saat devam eden içtimada ancak yetmiş kişinin davetine ittifak hâsıl olmuş ve yevm-i içtima, o günün ertesi olan 26 Mayıs 1919 Pazartesi gününe ve ictimanın saat ikide İskenderpaşa Cami-i Şerifi'nde olmasına karar verilerek meclise hitam verildi. Pazartesi günü Vali Vekili Mustafa Nadir'in gönderdiği polis Hey'et murakabesi altında İskenderpaşa Cami-i Şerifi'nde ve saat beşte ikmal edildi³⁷. Müdafaa-i Vatan Cemiyeti Sivas Kongresi'nden sonra yaptığı genel kurulda adını “*Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*” olarak değiştirmiş ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile birleşmiştir.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu İtilaf Devletleri ile Mondros Mütarekesi'ni imzalamak durumunda kalmıştı. İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi gereğince Vilâyât-ı Sitte'yi işgal ederek burada bir Ermeni devleti kurmayı kararlaştırmıştı. İtilaf Devletleri'nin bu tutumu üzerine merkezi İstanbul'da olmak üzere 4 Aralık 1918'de “Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuku Millîye Cemiyeti” adıyla bir cemiyet

³⁶ Tütenk, *Diyarbakır'da Kurulan Millî Cemiyet ve Toplantıları*, s. 329.

³⁷ Tütenk, *Diyarbakır'da Kurulan Millî Cemiyet ve Toplantıları*, s. 329-330.

kurmuşlardır. Cemiyet, Türk ve Kürt ayrımı yapmaksızın kendilerinin bütün yöre halkının haklarını savunmayı amaç edindikleri, özellikle Ermenilerin bu topraklar üzerindeki yayılmacı emelleri karşısında bu birliğe kesin ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir. Bunun yanı sıra Cemiyet'in bir amacı da yörede bir Kürt devleti kurulmasını amaç edinen Kürt Teâli Cemiyetine karşı mücadele etmektir. Diyarbakır'da 1919 yılı Mayıs ayının ikinci haftasında Ermeni tehcirinden dolayı bazı kişilerin tutuklanması şehirdeki siyasi durumun gerginleşmesine neden olmuştu. Bu olaydan sonra İtilafçılar ile İttihatçılar arasında gerginlik ve husumet giderilerek birlik ve beraberliğin sağlanması için her iki gruba mensup kişilerin katılımıyla bir cemiyetin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu arada İzmir'in Yunanlar tarafından işgali üzerine, İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti'nin işgale karşı çıkılması için bütün illerden yardım ve destek isteyen yazısı Diyarbakır'a da gelmişti. Toplantıya katılan bu kişiler ile ahali Diyarbakır Belediyesi önünde halk tarafından İzmir'in işgalini protesto etmiştir. Bu süreçte Diyarbakır Vilayeti'nde yabancı işgaline ve muhtemel Ermeni devleti tehlikesine karşı Müdafaa-i Vatan Cemiyeti kurulmuştur. Mustafa Kemal, 4 Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nin açılış konuşmasında Diyarbakır'da kurulan cemiyeti şöyle tanıtmıştır: “*Şarktan ve cenuptan tehlike hisseden Diyarbakır Vilayetimizde de Müdafaa-i Vatan Cemiyeti teşekkül*” etti. Diyarbakır'da kurulan Müdafaa-i Vatan Cemiyeti Sivas Kongresi'nden sonra yaptığı genel kurulda adını Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak değiştirmiştir. Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı birçok sancak ve kazada da bu cemiyete bağlı şubeler açılmıştır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, bölgenin muhtemel İngiliz ve Fransız işgallerine karşı yetkililerle işbirliği yaparak gerekli tedbirleri almış, Kürt Teali Cemiyeti'nin yıkıcı politikaları karşı toplumu bilinçlendirmiş, Güney Cephesindeki Fransız işgallerini, Rumların İzmir'i işgalini ve İtilaf Devletleri'nin İstanbul Hükümeti üzerindeki baskılarını gerçekleştirdiği miting ve telgraflarla lanetlemiştir. Ancak bu dönemde Diyarbakır'daki mülki idareyi elinde bulunduran yöneticiler İstanbul Hükümeti taraftarı olduğu için Diyarbakır'dan Erzurum ve Sivas kongrelerine delege katılımı olmamıştır. Buna rağmen yine de Mustafa Kemal, İhsan Hamit (Tiğrel) Bey'in Heyet-i Temsiliye danışman üyeliğine seçilmesini sağlayarak Diyarbakır'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti mensuplarını memnun etmiştir. Mondros Mütarekesi sonrası meydana gelen işgallere karşı Diyarbakır'daki vilayet idarecileri ile eşraf, aşiret ve ahalinin gelişmelere bakışını ve akabinde Millî Mücadele'nin Diyarbakır ve çevresinde nasıl algılandığını ortaya koymaktır.

KAYNAKÇA

Genelkurmay ATASE ve Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

ATASE, ATAZB, K. 3, G. 92, B. 1.

ATASE, ATAZB, K. 5, G. 32, B.1-2.

BOA, DH. ŞFR, 635/16

BOA, DH-ŞFR, 97/237.

Kitap, Makale, Gazete

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk (Vesikalar)**, C III, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1945.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Atatürk, Hayatı ve Eserleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1990.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2003.

Beysanoğlu, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C I, C II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara, 1998,

Beysanoğlu, Şevket, **Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı**, Diyarbakır Valiliği, Ankara, 1973.

Cemilpaşa, Ekrem, **Muhtasar Hayatım**, Beybun Yayınları, Ankara, 1992.

Çay, Abdülhaluk M.; Kalafat, Yaşar, **Doğu ve Güneydoğu'da Kuva-yı Milliye Hareketleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.

Çelik, Recep, **Millî Mücadelede Din Adamları-2**, Emre Yayınları, İstanbul, 1999.

Çoker, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)**, C I, TBMM Vakfı Yayınları Ankara, 1994.

Dursunoğlu, Cevat, **Millî Mücadelede Erzurum**, TC. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1946.

Erdeha, Kamil, **Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.

Goloğlu, Mahmut, **Sivas Kongresi**, Başnur Matbaası, Ankara, 1969.

İrade-i Milli, 19 Ekim 1919, no. 8¹

Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, TTK, Ankara, 1988.

Kırzioğlu, Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, C I, Kültür Ofset Yayınları, Ankara, 1993.

Kocatürk, Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)**, Ankara, 1988.

Kutay, Cemal, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, Ankara, 1973.

Milli Mücadele Döneminde Müdafaa-i Hukuk Teşkilatları, Yayına Hazırlayan: Tarihi Araştırmalar Grubu, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, S 19, Eylül, 1986.

Öke, Mim Kemal, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri 1919**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I, MEB Yayınları, Ankara, 1977.

Türkgeldi, Ali Fuat, **Görüp İşittiklerim**, TTK, Ankara, 1987.

Tütenk, Mustafa Akif, "1919 Mayıs'ında Diyarbakır'da Kurulan Millî Cemiyet ve Toplantıları", **Kara-Amid Dergisi**, S 2.